

Miscel·lània

Governança de la sexualitat a l'etapa d'Educació Infantil

Governance of sexuality in the early years foundation stage

REBUT: 11/08/2023 ■ **ACCEPTAT:** 19/09/2024

Ares Cela Tomàs / Universitat Autònoma de Barcelona/ 0009-0000-6815-0329

Estel Malgosa / Universitat Autònoma de Barcelona/ 0000-0003-0727-5392

Resum

A Catalunya, la sexualitat infantil és governada de diferents maneres segons l'edat i el gènere. A partir de l'anàlisi de narratives d'infants d'entre tres i cinc anys de quatre escoles públiques catalanes, emmarcades en el projecte SexAFIN, s'han analitzat les percepcions dels infants al voltant de la sexualitat i l'afectivitat. Emmarcat en les epistemologies feministes i la comprensió de la governança de la sexualitat, aquest article reflexiona sobre el condicionament de la vigilància comunicativa en les significacions de la corporalitat i el gènere dels infants, així com la dominació adulta en l'accés als cossos dels menors.

Paraules claus

Sexualitat, infància, governança, educació infantil, vigilància comunicativa.

Abstract

In Catalonia, children's sexuality is governed in different ways according to age and gender. From the analysis of the narratives of children between three and five years old from four Catalan public schools, framed in the SexAfin project, the perceptions of children around sexuality and affectivity have been analysed. Through feminist epistemologies and the understanding of the governance of sexuality, this article depicts the conditioning of communicative surveillance in the meanings of children's corporeality and gender, as well as adult domination in the access to children's bodies.

Keywords

Sexuality, childhood, governance, childhood education, communicative vigilance.

INTRODUCCIÓ

Aquesta recerca explora els significats i vivències infantils envers la sexualitat. Per fer-ho, l'objectiu general d'aquesta és analitzar com els infants d'entre tres i cinc anys, de quatre escoles públiques de diferents municipis de la província de Barcelona, perceben i construeixen la sexualitat. Concretament, explora els mecanismes de governança que estructurin la sexualitat dels infants d'Educació Infantil, comprnent aquestes persones com a subjectes de drets i productores de coneixement.

La ideologia occidental de la *negativitat sexual* (Rubin, 1989), la qual està extensament impregnada en la nostra societat, perpetua la comprensió de l'activitat eròtica i sexual com quelcom perillós i destructiu. És per això que a Catalunya la sexualitat és considerada un tabú, és a dir, un tema delicat, íntim i privat (Álvarez et al., 2022). A més, la construcció social dels infants com a éssers asexuals i innocents (Blaise, 2009; Crooks i Baur, 2010), criticada per nombrosos estudis i organismes internacionals (vegeu OMS, 2006; Moore i Reynolds, 2018; entre d'altres), ha desenvolupat un pànic moral respecte la sexualitat infantil (Robinson, 2013). Aquest fet ha suposat la creença que la sexualitat es desenvolupa en edats posteriors a la primera infància i per tant, considera aquesta etapa vital compresa dels zero als vuit anys d'edat (UNICEF, 2022)¹ com un període en el qual no s'expressa la sexualitat.

La negativitat sexual està lligada a la idea que ensenyar o mencionar aspectes de la sexualitat pot despertar, de forma perjudicial, els impulsos sexuals dels infants (Alvarez i Giamberardino, 2021), fent així que la resposta majoritària de la població adulta sigui la preocupació per la sexualització dels menors (Blaise, 2009). Això ha suposat que aquesta continuï sent un tema tabú especialment en l'edat infantil (Fajardo-Mora et al., 2021), fent així que hi hagi una regulació d'aquesta en tots els àmbits políticsocials i acadèmics i, conseqüentment, en l'esfera de l'educació formal (Andújar i Gómez, 2020; Camargo i Ribeiro, 2003). A aquest pànic moral relatiu a la sexualitat infantil s'hi suma l'adultocentrisme² existent en la nostra societat, el qual té un caràcter sistèmic i s'estructura a partir de relacions legitimades de subordinació. Aquesta forma de domini contribueix a la regulació i governabilitat de la sexualitat infantil per part de les persones adultes.

A l'estat espanyol, la suposada voluntat de “protecció” dels infants queda plasmada en la seva mancança legislativa (Álvarez et al., 2022). Un clar exemple d'aquesta carència és que no fou fins al desembre de 2020³ que s'incorporà per primera vegada l'educació afectivosexual al currículum educatiu de les escoles de primària. Aquest fet s'accentua quan es tracta dels infants més petits. No ha sigut fins al febrer de 2023, mitjançant el Decret 21/2023, que s'ha incorporat per primer cop l'educació afectivosexual als cicles de l'etapa de l'Educació Infantil (d'entre 0 i 3 anys i d'entre 3 i 6 anys). Un altre exemple d'aquesta negativitat sexual ha estat la polèmica generada al voltant del programa Coeduca't⁴. Aquest va haver de retirar els seus recursos i exemplars de materials a

¹ Si bé des de l'antropologia de la infància s'ha criticat la relació de les etapes infantils amb l'edat cronològica (Remorini, 2021), i posat èmfasi en altres temporalitats com “l'edat social” (Feixa, 1996), per tal d'acotar el grup investigat en aquest article s'utilitzarà el terme primera infantesa relacionat amb l'edat tal i com proposen les organitzacions internacionals.

² Entès com la creença que les persones adultes estan en una posició superior que els infants i joves (Flasher, 1978).

³ Veure la Llei Orgànica 3/2020, del 30 de desembre, per la qual es modifica la Llei Orgànica 2/2006, del 3 de maig, d'Educació.

⁴ Programa promogut pel Departament d'Educació de Catalunya durant el curs 2019-2020. L'objectiu d'aquest fou treballar la perspectiva de gènere, la sexualitat i la coeducació des de l'educació infantil fins l'últim curs de l'ESO (incloent també formacions pel professorat) de les escoles catalanes.

causa de les sol·licituds per part de la Fundació Espanyola d'Advocats Cristians i la campanya en oposició del partit espanyol d'ultradreta Vox. Les sol·licituds presentades al Tribunal Superior de Justícia de Catalunya es basaven en la suposada “violació del dret fonamental a la protecció de la joventut i la infància” (Armora, 2022). En diverses ocasions, aquesta cancel·lació ha estat justificada mitjançant la suposada voluntat de protecció dels infants arribant a publicar articles amb titulars com ara: “Escándalo en España por la distribución de cartillas que enseñan a niños de tres años a masturbarse: Una aberración” (Castro, 2022).

Aquestes percepcions es contradiuen amb les diferents fonamentacions existents en l'àmbit legislatiu com ara la Convenció sobre els Drets a la Infància (Organització de les Nacions Unides [ONU], 1989). A l'article 42, s'assenyala que: (a) s'ha d'assegurar l'educació sexual per a infants i famílies, (b) s'ha de desenvolupar l'atenció sanitària preventiva en matèria de planificació de família i (c) que els estats han de promoure mesures per eradicar pràctiques tradicionals perjudicials per a la salut dels infants. Aquesta última aportació coincideix amb la UNESCO (2019), la qual defensa que l'educació sexual ha d'anar més enllà dels models d'educació sexual tradicionals. Consideracions les quals s'han prolongat en l'àmbit internacional mitjançant l'Agenda 2030 pel desenvolupament sostenible realitzat per les Nacions Unides (ONU, 2015), la qual inclou el dret a l'educació afectivosexual. Els principis exposats van en consonància amb el reconeixement, per part de l'Organització Mundial de la Salut (2019), de l'educació afectivosexual com un dret d'infants i adolescents.

Diverses autores (Ándujar i Gómez, 2020; Foucault, 1977; Hall i Zebracki, 2020) han estudiat l'escola com un espai de producció i reproducció de la identitat sexual i de gènere. A través d'aquestes aportacions s'han desenvolupat un gran nombre d'estudis etnogràfics al voltant de l'educació sexual a les escoles i la seva influència en el desenvolupament dels infants⁵. Però la sexualitat infantil sol ser tractada des de la perspectiva dels adults (Sierra, 2016). Camargo i Ribeiro (2003), per exemple, a partir d'una investigació sobre educació sexual a les escoles de Brasil, afirmen que parlar sobre sexualitat esdevé una forma adulta de control del comportament infantil. Camargo i Ribeiro (2003), així com moltes altres autores (Blaise, 2009; Gagnon i Simon, 1973), aportaren que són les persones adultes les que organitzen i prenen decisions pels infants. De fet, la majoria d'estudis al voltant de la sexualitat infantil s'han focalitzat en les percepcions de les famílies (Davies i Robinson, 2010) i el personal docent (Duffy et al., 2012; Hall i Zebracki, 2020), però, existeix una manca d'estudis que prenguin com a base el punt de vista dels infants (Montgomery, 2009), de manera que s'invisibilitzen les seves perspectives, se silencia la seva veu i s'obvia la seva capacitat d'agència (James, 2007). Els estudis que han promogut el punt de vista dels infants i han posat de manifest la invisibilització de la seva perspectiva han estat realitzats en altres contextos geogràfics com ara Austràlia (Blaise, 2009; Davies i Robinson, 2010), els Estats Units (Ferguson, 2000; Fields, 2008; Thorne i Luria, 1986), o el Regne Unit (Epstein, 1997).

La comprensió de la infància com una etapa vital asexualada es contraposa amb les influents idees freudianes d'inicis del segle XX (Freud, 1905), les quals defensaven l'existència de la sexualitat infantil i qüestionaven la seva patologització. Mitjançant l'obra *Tres ensayos sobre la teoría de la sexualidad* els discursos envers la sexualitat passaren de ser governats per l'església (idees les quals, a Occident, venien enfortides pel cristianisme i l'estoïcisme) a adquirir pes en altres àrees de coneixement com la medicina, la psicoanàlisi o la psicologia. Tanmateix,

⁵ Veure entre d'altres Blaise (2009), Davies i Robinson (2010) y Moore i Reynolds (2018).

s'impregnà la importància del seu estudi en les ciències socials, fet que es va veure reflectit amb les recerques antropològiques sobre sexualitat i infància de Malinowski (1927) o Mead (1928). Aquesta comprensió sexuada de la infància va suposar la construcció d'una definició de la sexualitat que considera les variables socioculturals la qual s'allunya de les ciències positivistes.

Tot i el canvi de perspectiva envers la sexualitat infantil, les teories psicològiques del desenvolupament —especialment els treballs de Piaget (1929, 1959)— han promogut la comprensió dels infants com a subjectes immadurs físicament, cognitivament i sexualment, tot desplaçant-los d'aquells conceptes assignats a persones adultes. Fet que ha generat que es consideri que l'educació sexual i tot el que aquesta envolta sigui inadequada pel desenvolupament dels infants. Mitjançant aquesta perspectiva, s'ha mantingut la innocència infantil amb l'objectiu de protegir als infants de la vulnerabilitat i l'explotació sexual. L'estudi d'Angelides (2004) mostrà que la sexualitat infantil s'ha construït i negociat mitjançant l'abnegació de l'agència sexual dels infants, legitimant la seva governança en nom de la protecció infantil (Moore i Reynolds, 2018).

Aquesta recerca s'allunya de la comprensió biologicista, heteronormativa i binària de la sexualitat i s'emmarca en les epistemologies feministes. Aquestes esdevenen primordials per trencar amb la perpetuació de discursos hegemònics dominants els quals fomenten discriminacions i exclusions (Ándujar i Gómez, 2020). A més a més, permeten la identificació de les concepcions dominants i les pràctiques d'atribució, justificació i adquisició del coneixement (Arruda et al., 2012) que sistemàticament exclouen qualsevol mena de coneixement que es produeixi fora del subjecte tradicional que ha mantingut sempre autoritat epistèmica. Concretament, aquesta investigació es basa en la proposta epistemològica i política del coneixement situat (Haraway, 1995). Reconeixent la parcialitat inherent de qualsevol perspectiva i defensant la importància de localitzar el coneixement, aquesta proposta parteix de la comprensió de la producció del coneixement mitjançant la connexió parcial, localitzable i encarnada amb altres posicions (Balasch i Montenegro, 2003).

A l'hora d'analitzar les dades s'ha tingut en compte que el gènere, en interacció amb moltes altres categories com l'edat o la procedència és un organitzador clau de la vida social (Arruda et al., 2012). Tanmateix, a l'hora d'analitzar els resultats s'ha partit de les concepcions del cos, el gènere, la sexualitat i la discursivitat articulades per les epistemologies feministes i les teories queer⁶. Aquestes han situat el cos al centre de la crítica dels models duals, binaris, dicotòmics i essencialistes del gènere i el sexe, connectant així la construcció de la corporalitat amb els processos discursius jeràrquics i coercitius.

Les dades d'aquesta investigació han estat produïdes, en 15 grups focals, durant el curs 2022-2023, en el marc del projecte d'investigació-acció *SexAFIN: educació afectivosexual i reproductiva a les comunitats educatives*⁷. Les escoles 1 i 2 se situen en un poble d'aproximadament 7.000⁸ habitants, en el qual hi ha un percentatge d'estrangeria proper al 5%. L'escola 3 se situa en un barri de la ciutat de Barcelona d'aproximadament 150.000 habitants dels quals aproximadament un 20% són estrangers. L'escola 4 se situa en un barri de la ciutat de Barcelona d'aproximadament 150.000 habitants, en el qual hi ha un percentatge d'estrangeria proper al 17%.

⁶ Vegi's Butler, Haraway, Harding i Foucault entre d'altres.

⁷ Projecte iniciat l'any 2017, en el marc d'un projecte més ampli finançat pel Ministeri de ciència i Innovació d'Espanya (PID2020-112692RB-C21/AEI/10.13039/501100011033), que actualment es desenvolupa a set escoles de la província de Barcelona.

⁸ Per respectar l'anonimització de les poblacions i barris aquestes xifres es mostren aproximades.

Tot i que s'han tingut en compte les característiques representatives de cada localització dels centres, no s'han pogut apreciar variacions significatives en les respostes segons la procedència dels infants. És per això que en aquest article es mostren les dades dels infants indicant la seva edat i el gènere⁹, si s'escau.

LA GOVERNANÇA DE LA SEXUALITAT

Per Foucault (1977), la sexualitat és el resultat de discursos i pràctiques socials que canvien depenent del període històric-social. Aquesta té una relació directa amb el poder, mitjançant el qual es controla i categoritza la sexualitat. Concretament, l'autor defineix el "biopoder" com un conjunt de tècniques i pràctiques que subordinen els cossos a través de l'autocontrol dels comportaments, fins a convertir-los en cossos dòcils (Foucault, 1977). La "vigilància comunicativa" (Frekko, et. al 2015) és un tipus de governança de la sexualitat que opera per mitjà de la selecció curosa de paraules i silencis (Álvarez et al., 2022) sobre sexualitat. A través d'aquesta les persones adultes regulen l'accés al coneixement sobre sexualitat i afectivitat als menors.

La sexualitat s'ha vist estructurada dins d'un marc social punitiu subjecte a controls socials quotidians extralegals (Rubin, 1989). La regulació discursiva, del comportament i dels cossos han esdevingut una forma de poder que genera l'autoregulació de les conductes (Foucault, 1977). D'aquesta manera, es pot comprendre que mitjançant la vigilància comunicativa es modelen les formes a través les quals les persones adultes construeixen, estructuren, organitzen i distribueixen els discursos sobre sexualitat als infants. Fent així que s'asseguri la transmissió dels valors sexuals hegemònics. Aquests basen l'estructura de la conducta sexual en una jerarquització de pràctiques sexuals que estableix l'acceptació i la condemna de les pràctiques sexuals "bones" i "dolentes" (Rubin, 1989).

Així doncs, la sexualitat es construeix al voltant d'una trama de discursos variats, específics i coercitius (Foucault, 1977), fet el qual suposa que aquesta estigui estructurada al voltant de relacions de poder com l'edat, el gènere o la classe (Egan i Hawkes, 2008). Conseqüentment, la vinculació existent entre sexualitat, control, poder i coneixement genera que la sexualitat estigui governada de manera que es dissociï la infància de la sexualitat (Egan i Hawkes, 2008), mantenint així el statu quo de les relacions de poder dominants (Davies i Robinson, 2010).

Tenint això en compte, les institucions educatives esdevenen espais on es vigila i es governa la conducta sexual dels infants (Davies i Robinson, 2010; Egan i Hawkes, 2008) amb l'objectiu de mantenir als infants innocents i asexuals (Foucault, 1977).

METODOLOGIA

En aquest article s'analitzen quinze grups focals d'infants dels cursos I3 (3 anys), I4 (4 anys) i I5 (5 anys) de quatre escoles públiques de la província de Barcelona durant el curs 2022-2023. El contingut d'aquesta recerca es basa en informació produïda en el marc de SexAFIN, un projecte

⁹ Agafant les conceptualitzacions feministes del gènere, les quals han destacat la seva conformació com a sistema d'organització social (Oliva, 2010).

que explora com els infants construeixen la sexualitat i com les famílies i el professorat parlen d'aquests temes amb els menors, si és que ho fan.

Convé considerar que, actualment a Catalunya, tot i la implementació del Decret 21/2023 i la Llei Orgànica 10/2022¹⁰, la introducció de programes d'educació afectivosexual a les escoles catalanes continua depenent de la voluntat del personal de cada centre educatiu. És per això que s'ha de valorar que les quatre escoles han sol·licitat participar al projecte SexAFIN, fet que demostra la implicació envers l'educació afectivosexual d'aquestes institucions. Tot i això, al llarg d'aquesta investigació s'han considerat les barreres que limiten les recerques sobre sexualitat a la infància entre les quals s'hi troben: (a) la consideració de la recerca sobre sexualitat a la infància com un tema delicat, (b) la percepció dels infants com un grup social en necessitat de protecció i (c) la necessitat d'acompliment de protocols burocràtics de participació ètica. Aquesta última s'ha vist reflectida a través del percentatge d'autoritzacions de participació signades per part de les famílies. Per exemple, a L'escola 1 hi ha només un 74% d'infants de 15 (5 anys) autoritzats a participar. La comparació d'aquestes dades amb les relatives als tallers de 6è de primària (11 anys) d'aquesta mateixa escola mostra la influència de l'edat en la governabilitat de la sexualitat. En aquest cas, no hi va haver cap família que mostrés reticència a signar l'autorització de participació als infants d'onze anys, fent així que el percentatge de participació fos del 100%. Aquest patró es va donar a totes les escoles participants.

El disseny metodològic d'aquesta investigació se centra en la comprensió dels infants com a productors de coneixement, presentant percepcions al voltant de la sexualitat basades en la perspectiva dels infants com a actors socials. Per a fer-ho, la investigació ha partit de la tècnica etnogràfica dels grups focals la qual consisteix en un debat interactiu entre participants pre-seleccionats, moderat per una persona formada i centrat en un conjunt específic de qüestions (Hennink et al., 2011). S'ha escollit aquesta tècnica perquè suposa una forma de creació de coneixement col·lectiva que se centra en la pluralitat i varietat de les actituds, experiències i creences de les participants (Martínez, 2007). A més, els infants se senten més familiaritzats i còmodes discutint en grup (Darbyshire et al., 2005; Espino, 2012), fet imprescindible tenint en compte la delicadesa de la temàtica tractada. Convé tenir en compte, però, que els grups focals poden suposar la tendència al domini de determinades participants, fet que s'ha neutralitzat a través de l'ús de metodologies participatives.

La combinació de tècniques tradicionals de l'antropologia amb noves metodologies participatives aplicades a la infància com el dibuix i la lectura, ha permès aproximar als infants a produccions culturals i valors socials, explorant i identificant diferents aspectes relatius a la sexualitat. Fent així que les participants puguin oferir comentaris i opinions de forma despersonalitzada (Charles i Manthorpe, 2007), és a dir, evitant la tensió que pot produir parlar de la pròpia sexualitat i afectivitat.

Els grups -d'entre quatre i cinc participants- han estat escollits pels mateixos infants perquè es poguessin sentir més còmodes¹¹. Durant la primera part de l'activitat, cada grup ha pogut observar, llegir i analitzar diferents contes que tractaven la diversitat corporal, el consentiment,

¹⁰ La qual promou la sensibilització i formació de l'educació afectivosexual en totes les etapes evolutives de l'àmbit educatiu obligatori.

¹¹ Diferents estudis (Bertran, 2015; Wang, 2020) han demostrat que els infants s'impliquen més en el que s'està treballant quan interactuen amb aquells companys amb qui tenen més confiança. Tot i això, convé tenir en compte que això pot comportar limitacions com ara que els grups acabin segregats per gèneres.

el plaer i la reproducció. En aquesta, una investigadora passava pels diferents grups per poder guiar, de forma semiestructurada, els debats que s'estiguessin creant. Seguidament, amb tot el grup conjunt, s'han exposat aquells contes que s'han considerat més rellevants i s'ha generat un espai de preguntes, reflexió, debat i coproducció de coneixement entre les investigadores i les participants.

Consideracions ètiques i polítiques

Ja que la sexualitat és considerada un tema delicat a Catalunya (Álvarez et al., 2022), les consideracions ètiques i metodològiques d'aquesta recerca han esdevingut un element clau a tenir en compte. Les dades han estat anonimitzades immediatament durant el procés de transcripció i, posteriorment, s'han esborrat les gravacions originals impossibilitant la identificació dels centres educatius i de les participants. S'han exposat els objectius, riscos i beneficis de la recerca als equips directius dels centres i a les famílies, qui, posteriorment els podien acceptar mitjançant la signatura d'un consentiment informat. En tots els tallers s'ha demanat als infants que, si s'esqueia, signessin un assentiment informat en el qual exposaven la seva voluntat de participació de la recerca¹². A part d'això, s'ha informat a les participants de la possibilitat d'abandonar la investigació en qualsevol moment que ho desitgin així com la retirada de les seves aportacions, si s'escau. Tots els tallers realitzats han comptat amb activitats complementàries per aquells infants que no volguessin participar o aquells qui les seves famílies no els haguessin autoritzat. Així mateix, s'ha disposat d'un pla de contingència respecte a la recerca amb sexualitat per si durant la investigació s'arribés a detectar alguna situació problemàtica d'alguna de les participants.

Posicionament de la investigadora

Tenint en compte les consideracions epistemològiques i els objectius d'aquesta investigació, les investigadores han dut a terme una reflexió crítica sobre la forma en la qual les estructures de poder (com ara la diferència d'edat) influeixen en la producció de coneixement (Harding, 2004). Per tal de reduir aquestes relacions desiguals, les investigadores s'han col·locat en el mateix pla de coneixement que els infants, és per això que les reflexions i aportacions dels infants han tingut el mateix pes que les anotacions de la investigadora. Aquest procés ha estat acompanyat d'un diàleg entre els punts de vista de la investigadora i de l'infant, ambdós rellevants en el procés de producció de dades.

Obtenció i anàlisi dels resultats

S'han gravat, transcrit i codificat les reflexions i converses de cada un dels grups focals duts a terme, utilitzant categories¹³ elaborades mitjançant les taules de codificació col·laboratives ja predeterminades pel grup de recerca, i recodificades de forma inductiva. A través d'aquests, l'anàlisi s'estén a l'aplicació dels processos comunicatius que abasten les produccions semiòtic-discursives, les interaccions comunicatives constituïdes per la producció, circulació i

¹² Contraposant així el poder adultocèntric inscrit en els cossos dels infants (Camargo i Ribeiro, 2003) el qual es correlaciona amb la suposada idea de l'existència d'una innocència intrínseca als infants, la qual suposa la negació a la seva capacitat d'agència. Aquests procediments d'informació i consentiment han estat acceptats pel comitè d'ètica de la UAB (CEEAH 5313).

¹³ Aquestes categories han estat: diversitats, feminitats, percepció del cos, discursos i pràctiques de gènere, menstruació, plaers, consentiment, reproducció, pràctiques sexuals i relacions afectives.

reproducció de múltiples discursos. Aquest permet la introducció de rutes analítiques de major abast per a la reflexió sobre la comunicació, entenent-la com un complex procés humà (Tanius, 2005). Posteriorment, s'ha utilitzat la proposta metodològica de la teoria fonamentada, la qual s'inicia amb la descripció, continua amb l'ordenació conceptual de les dades i finalitza amb la teorització. S'ha utilitzat aquesta proposta metodològica, ja que constitueix una metodologia d'anàlisi de dades qualitatives que permet generar una teoria inductiva mitjançant un procés sistèmic d'obtenció i anàlisi de les dades en la investigació social (Glaser i Strauss, 1967). Així mateix, permet la comprensió del fenomen estudiat mitjançant les narratives, accions i significats de les participants de la investigació. A més a més, s'han usat diferents estratègies per a garantir la fiabilitat dels resultats: la revisió continua de les transcripcions i les codificacions així com la revisió dels resultats i la seva pertinença amb les dades recollides.

En últim lloc, ressaltar que la producció discursiva i les pràctiques quotidianes dels infants estan interconnectades, ja que la producció de discursos i significats sobre la sexualitat a la vegada modula les maneres en què la infància actua (Davies i Harré, 1999), (re)produint, qüestionant o subvertint els mateixos. Tenint aquest punt en compte, l'article analitza com es governen les pràctiques quotidianes dels infants i de quina manera s'articulen en aquestes les construccions hegemòniques i normatives.

RESULTATS

Regulació discursiva i el disciplinament de la narrativa al voltant de la corporalitat infantil

Abans de començar un dels tallers de I3 (3 anys), la tutora d'un dels grups, ens va explicar que el dia anterior els havia llegit un llibre sobre els cossos i, sorpresa, ens va comentar que els infants no sabien dir els genitals pel seu nom. En diverses ocasions, aquest mateix grup, en haver-se de referir a parts del cos que podien veure als contes, utilitzaven nomenclatures com ara "toto" per referir-se a la vulva o "pito" per referir-se al penis. Aquest fet no s'ha vist només reflectit entre els infants de 3 anys. A diversos grups d'I5 (5 anys), els infants utilitzaven nomenclatures diferents per a referir-se als genitals. En un d'aquests, en veure les diferents paraules emprades, se'ls va preguntar per què creien que utilitzaven aquests noms:

“

Investigadora: al penis i a la vulva, com li diem?

Marc: "pichucha"

Investigadora: pichucha? Què més?

Jan: "minina"

Laura: vulva

Jan: "minini"

Alba: pluma

Investigadora: pluma, què més? O sigui, tenen molts noms, no?

Nil: "pichurra"

Investigadora: i com és que s'utilitzen aquests noms? Com és que s'utilitzen aquestes paraules?

Nil: perquè fan gràcia i s'inventen noms

Aquestes produccions discursives al voltant de la sexualitat i el cos com un tabú s'han exemplificat també mitjançant el sentiment de vergonya. En una classe d'I4 (4 anys), parlant

sobre els espais on es pot anar sense roba, els infants van argumentar el següent:

“

Investigadora: anem despullats i despullades pel carrer?

Totes: no

Investigadora: i per què no?

Marta: perquè sinó ens miren

Investigadora: qui mira?

Marta: a nosaltres

Investigadora: qui ens pot mirar?

Marta: els que estan caminant

Investigadora: els que estan caminant. I si ens miren que passaria, si anem despullats i despullades?

Anna: que riurien

Els dispositius discursius d'ordenament sociosexual estan estructurats per una semiòtica sexual constituïda a partir de l'anul·lació, el silenci, la prohibició i la vergonya (vegis a Bucholtz i Hall, 2004; Foucault, 1977; Frekko et al., 2015). A través dels exemples mostrats, es pot comprendre la dinàmica performativa de la vergonya (Galván, 2021) la qual s'acciona de forma col·lectiva i es manté, en moltes ocasions, mitjançant el silenci. Fent així que el silenci esdevingui un registre afectiu (Butler, 2016) incisiu en els processos identitaris (Irigaray, 1998).

Tenint això en compte, la vergonya té una relació directa amb el marc sociosexual encarnat en els nostres contextos (Galván, 2021; Malinowski (1969 [1927]) el qual afavoreix el manteniment de l'ordre d'invisibilitat d'aquelles pràctiques sexuals “immorals”. És per això que moltes autores han ubicat la vergonya com un afecte negatiu (vegis a Ahmed, 2015; Ngai, 2010; Sedgwick, 2018).

Analitzant un dels contes sobre diversitat corporal en el qual un dels personatges es mostrava avergonyit anant sense roba en públic, diversos infants d'I5 van exposar també aquest sentiment de vergonya:

“

Investigadora: per què té vergonya aquí a la piscina i al vestuari no?

Gerard: perquè potser es riuen d'ell

Investigadora: i per què han de riure?

Gerard: perquè no té calçotets

Tots aquests discursos dels infants acaben creant representacions simbòliques i significats entorn de la sexualitat, podent comprendre com, els mateixos infants relacionen la materialitat del cos amb la xarxa de significats en els quals aquest es desenvolupa. Aquest fet manté una estreta relació amb la regulació discursiva de les persones adultes en tots aquells aspectes relatius a la sexualitat infantil, fet que acaba generant un autodisciplinament¹⁴ narratiu al voltant de la corporalitat dels menors. És per això que les narratives relatives a les corporalitats dels infants s'acaben formant a través de discursos posats en relació (Torras, 2021), discursos els quals són produïts, controlats i distribuïts per diferents dispositius de poder (Foucault, 1977) els quals penetren en la construcció dels cossos dels infants. Comprenent doncs que aquests no són únicament matèria, sinó que esdevenen un discurs sobre el que és individual, social i simbòlic, fent així que no siguin una superfície passiva d'inscripció sinó una pràctica significativa (Butler, 1990). Així doncs, els cossos dels infants estan travessats per línies que el regulen, normativitzen i codifiquen (Acedo i Torras, 2008).

¹⁴ Concepte que es basa en el “panòptic” de Foucault (1976), el qual és un dispositiu disciplinari que, mitjançant la constant regulació de la conducta dels cossos, acaben sent les mateixes persones les que acaben autoregulant el seu comportament.

Aquesta subordinació adultocentrista de les narratives relatives als cossos dels infants es perpetua mitjançant la vigilància comunicativa (Frekko et al., 2015). Diverses recerques (Blaise, 2009; Davies i Robinson, 2010) han evidenciat com aquesta regulació dels discursos al voltant de la sexualitat s'han justificat mitjançant la suposada preocupació per la sexualització dels infants, la qual parteix, generalment, de la base de la comprensió de la infància com una etapa asexualada i innocent. Però, aquesta suposada innocència és basada únicament en les percepcions dels adults al voltant de la sexualitat (Davies i Robinson, 2010).

El consentiment infantil a bescanvi

Al començament de tots els grups focals, un cop exposats els objectius de la recerca, s'explicava als infants el seu poder de decisió envers el consentiment. Per a fer-ho se'ls mostrava, mitjançant l'exemple d'una abraçada, com elles, tot i haver dit en un inici que volien fer l'abraçada, podien canviar d'opinió durant aquesta. Tot i que al principi, la majoria, es mostrava reticent a la idea de canviar d'opinió, un cop se'ls explicava la seva capacitat de presa de decisions, comprenien que podien dir que no. No obstant això, mentre es desenvolupaven els grups focals, aquesta agència es tornava a desdibuixar.

Per una banda, mitjançant els contes relatius al consentiment, es va observar com les recompenses atorgades per les persones adultes repercuteixen, condicionen i subordinen els límits del consentiment dels infants. Això es va veure reflectit a la part col·lectiva final d'un dels grups focals d'I4, on, en un inici totes mostraven el seu desacord en fer un petó, però en el moment en el qual s'afegia un incentiu, el seu parer canviava:

*Investigadora: què faríeu vosaltres? Si us donen la cosa que més us agrada en el món a canvi d'un petó, però no us ve de gust aquest petó, què feu? Li doneu o no li doneu?
Aniol: sí*

En aquest cas, es va poder veure com, tot i que l'Aniol havia manifestat la seva disconformitat en fer un petó, en el moment en el qual s'obre la possibilitat de rebre una recompensa la seva resposta canvia. Aquest fet no es pot vincular al desconeixement dels seus límits o de les conseqüències que aquest canvi de parer pot suposar. Tot el contrari, aquest condicionament del consentiment repercuteix, de forma conscient, als infants. Així ho va explicar un nen de cinc anys en un dels grups focals:

*Investigadora: les persones que dieu que sí. Per què li faríeu? Si no us ve gens de gust
Àlex: perquè jo vull un caramel i ella no me'l dona si no li faig el petó
Investigadora: però després com em sentiré? Quina sensació tindrem dins del cos quan no volem fer un petó però ho fem?
Àlex: trist*

D'altra banda, es va poder observar la imposició del poder dels familiars en els límits del consentiment dels infants. Aquest condicionament es va poder veure reflectit en un dels grups focals realitzats a I3, en el qual es va veure com, la interacció entre assentiment i família suposa un condicionament del consentiment dels infants. Estàvem explicant un conte sobre el consentiment a tota la classe conjunta d'I3, en un inici, es va poder veure com totes eren conscients que podien expressar la seva disconformitat a l'hora de realitzar certes pràctiques afectivosexuals, però en el moment en el qual les investigadores van canviar la situació i van

incloure un familiar, les respostes variaven:

“

Investigadora: quan esteu enfadats o enfadades voleu fer petons?

Blai: no

Clara: no

Jan: jo sí

Investigadora: i què diem?

Blai: que no

Investigadora: i si és la nostra mare?

Blai: que sí

Però aquest fet no és únicament relatiu als progenitors, sinó que s'ha posat de manifest en altres grups focals on es parlava d'altres membres familiars. Parlant sobre el consentiment, en un grup d'I4, les investigadores van incorporar la variable dels familiars. En aquest es va poder veure com, en un inici, exposaven que a tot allò que no els venia de gust podien dir que no, però, quan es tractava d'algun familiar sentien una obligatorietat a complaure els desitjos del familiar en qüestió:

“

Investigadora: si tinc un tiet que em diuen que li haig de fer un petó, però jo no li vull fer un petó i jo no l'estimo, però m'obliguen. Haig d'estimar a aquesta persona perquè em diuen que és de la meva família?

Toni: sí

Investigadora: que li haig de fer aquest petó? Estic obligada?

Toni: sí

Aquests exemples mostren el condicionament de l'adultocentrisme en el consentiment dels infants. Fet el qual genera la interpretació dels cossos dels infants i els límits subjectius al voltant d'aquests com quelcom corresponent als adults. Fent així que, mitjançant la dominació adulta, s'autoritzi l'accés als cossos dels infants sense tenir en compte les seves voluntats. Usant recompenses i privilegis com a monedes de canvi per a l'utilitarisme dels seus cossos i, consegüentment, subordinant la seva agència a la voluntat de les persones adultes. Aquest adultocentrisme s'enforteix a través de processos de legitimació simbòlica com els mostrats en aquests grups focals. Produint una jerarquització a partir de diferències transformades en desigualtats i dominació, les quals se centren en les bases d'una cultura reduïda als antagonismes naturalitzats entre infants i persones adultes.

En diversos estudis (Duque et al., 2023; Flecha, 2018) s'ha evidenciat com aquestes interaccions de poder tenen una relació directa amb els actes comunicatius, els quals reforcen discursos coercitius i tenen una afectació en el consentiment. Comprenent així que la manca de consentiment sexual està associada amb els discursos adultocentristes dominants. És per això que diferents estudis han insistit en la necessitat d'entendre el consentiment a través dels actes comunicatius (Vidu & Tomás, 2019; Flecha et al., 2020) i la comunicació verbal (Flecha, 2018; Soler-Gallart, 2017).

Aquest domini de l'adultocentrisme i l'exerció d'aquest poder genera que els infants esdevinguin en situació de vulnerabilitat, fent així que esdevinguin més desprotegits en situacions d'explotació i abús.

Sexualitat i gènere en un mateix assemblatge

En les anotacions del diari de camp relatiu a dos grups focals d'I4 i I5 d'una mateixa escola, es

va poder observar com, la participació dels infants a l'hora d'intervenir en els debats era influïda pel gènere:

Es veu com al gran grup participen més els nens que les nenes i, aquestes, aixequen la mà abans de fer-ho (...). Els nens acostumen a ser els primers a participar sense deixar espais perquè ho facin les nenes.

(Fragment del diari de camp, Escola 4, Febrer del 2023)

Fet que demostra com, a través de les seves pràctiques i discursos, els infants conformen i interioritzen la identitat i els valors de gènere, perpetuant els valors normatius i imperants que reforcen els ideals de “normalitat” i “anormalitat” en l'esfera de la sexualitat. Aquesta perpetuació de pràctiques discriminatòries no es manifesta únicament a través de l'espai simbòlic que ocupen els infants sinó també mitjançant la vigilància comunicativa exercida entre aquestes persones. Estàvem en un grup de 4 infants d'I5 i, parlant sobre els genitals, es va veure com cada vegada que es preguntava què eren, sempre es responia el penis i el cul; la vulva, en canvi, sempre acabava quedant en segon pla. I no només això, sinó que tot i que les investigadores tractéssim la varietat de genitals existents, els nens sempre responien el mateix; les nenes, en canvi, tenien més present la vulva en els seus discursos:

Investigadora: quines eren les parts íntimes?

Pere (nen, 5 anys): el cul i el penis

Investigadora: i què més?

Arlet (nena, 5 anys): i la vulva

Aquesta reproducció de discursos androcèntrics es va veure reflectit en un altre grup d'I4. En aquest, estàvem analitzant diferents cossos d'un conte i vam poder veure com, totes aquelles representacions de cossos socialment atribuïts a la feminitat que sortien fora de l'hegemonia provocaven rialles entre els infants. En preguntar el per què d'aquestes respostes, vam poder veure com els infants justificaven els riures mitjançant la suposada forma “atípica” dels cossos:

Investigadora: què veieu aquí? Com és aquest cos?

[riu]

Investigadora: per què ens fan gràcia les tetes?

Pau: perquè són molt llargues [riu]

En tots els grups focals es va poder observar com, a través de la sexualitat, els infants construeixen discursos de gènere i, consegüentment, el significat de la feminitat i la masculinitat. Tanmateix, es demostra com la infància relaciona la sexualitat (en aquest cas des dels genitals) amb tot el vinculat socioculturalment a la masculinitat. Aquest fet genera que, entre els mateixos infants, s'acabin perpetuant representacions i significats hegemònics vinculats a l'heterosexualitat. Fent així que, dins del marc de referència de la governança de la sexualitat, els mateixos infants sustentin pràctiques discursives vinculades a pràctiques socials normatives les quals contribueixen al manteniment de l'heterosexualitat obligatòria (Rich, 1980; Wittig, 2006). Aquests biaixos sexistes i androcèntrics que mostren els infants, acaben resultant en l'establiment naturalitzat de diferències entre la “naturalesa masculina” i la “naturalesa femenina”. Comprenen així que els infants vinculen la sexualitat masculina a l'activitat i la femenina a la passivitat.

La repetició d'aquestes pràctiques i narratives vinculades als discursos heterosexuels acaben configurant el significat del gènere dels infants. Constituint així, a través de les seves narratives, el què implica ser un nen o ser una nena, i la sexualitat acceptada per a cada un d'aquests. Mostrant així com la sexualitat és regulada a través del gènere, el qual determina l'accés a la informació sobre sexualitat de forma diferenciada (Blaise, 2009).

Aquesta co-construcció entre sexualitat i gènere coincideix amb altres recerques (Bhana, 2013; Blaise, 2009; Davies i Robinson, 2010), al mostrar com els mateixos infants acaben regulant i construint les identitats de gènere a través de la sexualitat, estructurant ambdues des d'una perspectiva jeràrquica i desigual. Aquest fet s'ha evidenciat a través de l'adaptació posthumanista de la postura ontològica de l'assemblatge de Deleuze i Guattari (1988), la qual defensa que la sexualitat i el gènere formen part d'un mateix assemblatge. Assemblatge el qual, a través de les relacions entre els sistemes de categorització que el componen (en aquest cas, la sexualitat i el gènere), acaben configurant la forma de construir i pensar aquests mateixos sistemes (Enguix, 2022).

CONCLUSIONS

Aquest estudi contribueix a ampliar l'escassa literatura antropològica sobre la governança de la sexualitat a la primera etapa de la infància a partir de la perspectiva d'infants de tres a cinc anys. Comprenent les múltiples interaccions influents en la sexualitat, aquesta investigació crea un diàleg entre la governança de la sexualitat i la primera infància el qual pot servir com a generador de línies d'investigació futures.

Malgrat la *Convenció sobre els Drets de la Infància* (ONU, 1989) considera els infants com a subjectes de drets, la comprensió de la infància com una etapa asexualada i innocent la qual convé protegir, posiciona als infants com a objectes de protecció. L'existència d'aquesta creença a Catalunya ha donat lloc al baix percentatge d'infants autoritzats a participar en la recerca, així com a una vigilància comunicativa per part de les persones adultes que empenyen la sexualitat infantil en l'àmbit del tabú. Els resultats exposats contradiuen la idea que la infantesa és una etapa asexualada. S'ha evidenciat com les pràctiques i discursos infantils al voltant de la sexualitat perpetuen normes genèriques dominants, construint de forma jeràrquica la feminitat i la masculinitat. Paral·lelament, s'ha observat com els infants utilitzen diferents termes per referir-se als genitals, fet que indica que existeix un tabú i una falta de coneixement sobre el cos i la sexualitat, i reflecteix com la regulació discursiva dels adults influeix en la construcció de les narratives corporals en els infants. Així mateix, s'ha evidenciat la imposició del poder de les persones adultes (i, sobretot dels familiars) en els límits del consentiment dels infants, fet el qual limita la seva agència i autonomia i perpetua l'adultocentrisme. Totes aquestes exemplificacions reflecteixen la influència de la vigilància comunicativa i el *disciplinament* de la sexualitat infantil, com a mecanismes de governança de la sexualitat, la qual opera de diferents formes dependent del gènere i l'edat dels infants.

Algunes autores han mostrat com la primera infantesa construeix en secret, i a partir de mites i desinformacions, el coneixement sobre sexualitat (Davies i Robinson, 2010). D'altres senyalen com la dissociació dels infants a la sexualitat acaba fent que aquests esdevinguin en una situació de vulnerabilitat a l'explotació i a l'abús sexual (Bhana, 2008; Davies i Robinson,

2018). Aquest article parteix d'aquestes aportacions i mostra com els infants de tres a cinc anys signifiquen la sexualitat com quelcom tabú i vergonyós, del que s'ha de fer silenci. A més, no es perceben amb capacitat agència per poder prendre decisions sobre els seus propis cossos (per exemple, fer petons). I les seves relacions i pràctiques quotidianes reproduïxen relacions de gènere desiguals. Aquests resultats evidencien la importància de realitzar educació sexual també durant la primera infància, tot superant la idea d'innocència associada en aquesta etapa i el pànic moral relatiu al parlar amb infants de tres a cinc anys d'edat de sexualitat.

És indispensable desenvolupar una pedagogia crítica que incorpori l'educació afectivosexual dins la formació general. Aquesta ha de promoure la consciència corporal des de la primera etapa de la infància així com un treball profund sobre el consentiment, per tal que aquesta pugui prendre decisions saludables, segures i plaents sobre la seva pròpia sexualitat.

Agraïm a tots els infants participants a la recerca, així com les seves famílies i escoles per permetre'ns dur a terme aquesta investigació. Agraïm a Beatriz SanRomán, co-directora del TFM on s'emmarca aquest article i a tot l'equip SexAFIN pel seu suport en aquesta la recerca i les seves reflexions teòriques i analítiques. També a les persones revisores pels seus suggeriments que han permès millorar la qualitat de l'article.

BIBLIOGRAFIA

- Acedo, N. i Torras, M. (2008). *Encarna(c)iones. Teoría(s) de los cuerpos: 4 (Cuerpos que cuentan)*. Barcelona: UOC.
- Ahmed, S. (2015). *La política cultural de las emociones*. Universidad Nacional Autónoma de México-Centro de Investigaciones y Estudios de Género. Mèxic.
- Álvarez, B., Malgosa, E. i Marre, D. (2022). Strategies for ethnography about sensitive topics: a children's sexuality education program in Spain. A Pandeli, Gaggiotti & Sutherland (Eds). *Organizational Ethnography: An Experiential and Practical Guide* (pp. 126-140). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003021582>
- Alvarez, M. i Giamberardino, G. (2021). *Ensamblajes de género, sexualidad(es) y educación. Intervenciones críticas entre el activismo y la academia*. Buenos Aires: Unicen.
- Andújar, A. G. i Gómez, T. G. (2020). Las intersexualidades en la educación afectivo-sexual: análisis sobre su presencia y tratamiento. *Educación*, 439-456. <https://doi.org/10.5565/rev/educar.1092>
- Angelides, S. (2004). Feminism, child sexual abuse, and the erasure of child sexuality. *GLQ*, 10(2), 141-177. <https://doi.org/10.1215/10642684-10-2-141>
- Armora, E. (29 de Novembre de 2022). La guía educativa que enseña a masturbarse desde los 3 años llega a los tribunales de Cataluña. *ABC Cataluña*.
- Arruda, Á., Bartra, E., Blazquez, N., Castañeda, M. P., Corres, P., Delgado, G., Maffía, D. (2012). *Investigación feminista: Epistemología, metodología y representaciones sociales*. Méxic: UNAM: Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias.
- Balash, Marcel y Montenegro, Marisela. (2003). Una propuesta metodológica desde la epistemología de los conocimientos situados: Las producciones narrativas. *Encuentros en Psicología Social*, 1(3), 44-48.
- Bertran, M. (2015). Factors that influence friendship choices in children under 3 in two schools:

- An approach towards child culture in formal settings in Barcelona. *Childhood*, 22(2), 187-200. <https://doi.org/10.1177/0907568214528224>
- Bhana, D. (2008). Discourses of Childhood Innocence in Primary School: HIV AIDS Education in South Africa. *African Journal of AIDS Research*, 7(1), 149-158. <https://doi.org/10.2989/AJAR.2008.7.1.15.443>
- Bhana, D. (2013). Kiss and tell: Boys, girls and sexualities in the early years. *Agenda* 27(3): 57-66. <https://doi.org/10.1080/10130950.2013.834677>
- Blaise, M. (2009). "What a girl wants, what a girl needs": Responding to sex, gender, and sexuality in the early childhood classroom. *Journal of Research in Childhood Education*, 23(4), 450-460. <https://doi.org/10.1080/02568540909594673>
- Bucholtz M i Hall K (2004). Theorizing identity in language and sexuality research. *Language in Society*, 33(4): 469-515.
- Butler, J. (2016). *Los sentidos del sujeto*. Herder, Barcelona.
- Camargo, A. M. i Ribeiro, C. (2003). La educación sexual en lo cotidiano de la escuela. *Educación*, 31, 67-85. <https://doi.org/10.5565/rev/educar.305>
- Castro, C. (30 de Novembre de 2022). Escándalo en España por la distribución de cartillas que enseñan a niños de tres años a masturbarse: "Una aberración". *Semana*.
- Charles, N. i Manthorpe, J. (2007). Facts or Fiction? The Impact of the Policy Fair Access to Care Services on Social Care Assessment of Older Visually Impaired People. *Practice*, 19(2), 144-157. <https://doi.org/10.1080/09503150701393692>
- Crooks, R., i Baur, K. (2010). *Our Sexuality*. Belmont: Wadsworth Publishing.
- Darbyshire, P., MacDougall, C. i Schiller, W. (2005). Multiple methods in qualitative research with children: more insight or just more? *Qualitative Research*, 5(4), 417-436. <https://doi.org/10.1177/1468794105056921>
- Davies, B., i Harré, R. (1990). Positioning: The discursive productions of selves. *Journal for Theory of Social Behavior*, 20(1), 43-63.
- Davies, C. i Robinson, K. (2010). Hatching babies and stork deliveries: Risk and regulation in the construction of children's sexual knowledge. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 11(3), 249-262. <https://doi.org/10.2304/ciec.2010.11.3.249>
- Davies, C. i Robinson, K. (2018). History of Constructions of Child and Youth Sexualities. A Talburt, S. (Ed.), *Youth Sexualities: Public Feelings and Contemporary Cultural Politics* (pp. 3-30). Santa Barbara: Praeger.
- Duffy, B., Fotinatos, N., Smith, A. i Burke, J. (2012) Puberty, health and sexual education in Australian regional primary schools: Year 5 and 6 teacher perceptions. *Sex education*, 13(2), 186-203. <https://doi.org/10.1080/14681811.2012.678324>
- Duque, E., Salceda, M., Campdepadrós-Cullell, R., Merodio, G., & Puigvert-Mallart, L. (2023). Consent? At the Start, You Do Not Even Think About It. Coercive Discourse in the Awakening of Affective-Sexual Relationships in Young Women. *Young*, 32(1), 5-21. <https://doi.org/10.1177/11033088231198600>
- Egan, D. i Hawkes, G. (2008). Imperiled and perilous: Exploring the history of childhood sexuality. *Journal of Historical Sociology*, 21(4), 355-367 <https://doi.org/10.1111/j.1467-6443.2008.00341.x>
- Enguix, B. (2018). Cuerpos desbordados como ensamblaje: habitar lo "masculino" de forma

- "posthumana". *Quaderns*, 34, 135-156. <https://publicacions.antropologia.cat/quaderns/article/view/113>
- Epstein, D. (1997). Cultures of schooling/cultures of sexuality. *International Journal of Inclusive Education*, 1(1), 37-53. <https://doi.org/10.1080/1360311970010104>
- Espino, J. M. (2012). El grupo focal y el uso de viñetas en la investigación con niños. *Revista de Metodología de Ciencias Sociales*, 24, 45-66. <https://doi.org/10.5944/empiria.24.2012.842>
- Fajardo-Mora, J. N. i Díaz-Campoverde, D. C. (2021). Educación sexual en la primera infancia de niños de cuatro años. *Maestro y sociedad*, 293-303. <https://maestrosociedad.uo.edu.cu/index.php/MyS/article/view/5499>
- Feixa, C. (1996). Antropología de las edades. A J. Prat, J y A. Martínez (Eds.), *Ensayos de Antropología Cultural*. Barcelona: Ariel.
- Ferguson, A. A. (2000). *Bad boys: Public schools in the making of black masculinity*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press
- Fields, J. (2008). *Risky Lessons: Sex Education and Social Inequality*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Flasher, J. (1978). Adultism. *Adolescence*, 13(51), 517-523.
- Flecha, A. (11 de Febrer de 2018). Consentimiento sexual y actos comunicativos. *Diario Feminista*.
- Flecha R., Tomás G., i Vidu A. (2020). Contributions from psychology to effectively use, and achieving sexual consent. *Frontiers in Psychology*, 11, 92. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00092>
- Foucault, M. (1976). *Vigilar y Castigar. Nacimiento de la prisión*. Mèxic: Siglo XXI Editores.
- Foucault, M. (1977). *Historia de la sexualidad I. La voluntad de saber*. Paris: Gallimard.
- Frekko, S. Leinaweaver, J. i Marre, D. (2015) How (not) to talk about adoption: On communicative vigilance in Spain. *American Ethnologist*, 42(4): 703-719. <https://doi.org/10.1111/amet.12165>
- Freud, S. (1905). *Tres ensayos de teoría sexual*. Obras completas. Buenos Aires: Amorrortu.
- Gagnon, J. i W. Simon. (1973). *Sexual conduct: The social sources of human sexuality*. Chicago: Aldine.
- Galván, F. H. (2021). Tres axiomas etnográficos sobre la organización afectiva de la vergüenza queer. *Desacatos. Revista de Ciencias Sociales*, 66, 154-167. <https://desacatos.ciesas.edu.mx/index.php/Desacatos/article/view/2108/1586>
- Gilles Deleuze, F. G. (1988). *Mil mesetas: capitalismo y esquizofrenia*. Valencia: Pre-textos.
- Glaser, B. G. i Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. Hawthorne, N.Y.: Aldine de Gruyter.
- Hall, J. J. i Zebracki, M. (2020). Teaching geographies of sexualities: 20 years on. *Journal of Geography in Higher Education*, 44(2), 179-187. <https://doi.org/10.1080/03098265.2020.1753030>
- Haraway, D. J. (1995). *Ciencia, cyborgs y mujeres. La reinención de la naturaleza*. Madrid: Ediciones cátedra.
- Harding, S. (2004). "Rethinking Standpoint Epistemology: What is 'strong objectivity'?" A: Sandra Harding (ed.). *The Feminist Standpoint Theory Reader. Intellectual and Political Controversies* (pp. 127-140). Nova York: Routledge.
- Hennink, M., Hutter, I., & Bailey, A. (2011). *Qualitative Research Methods*. Londres: SAGE Publications.

- Irigaray, L. (1998). *Ser dos*. Paidós: Buenos Aires.
- James, A. (2007). Giving Voice to Children's Voices: Practices and Problems, Pitfalls and Potentials. *American anthropologist*, 109(2), 261-272. <https://doi.org/10.1525/aa.2007.109.2.261>
- Malinowski, B. (1969 [1927]). *Sexe i repressió en les societats primitives*. Barcelona: Edicions 62.
- Martínez, M. (2007). *La investigación cualitativa etnográfica en educación. Manual teórico-práctico*. México: Editorial Trillas.
- Matías Álvarez, G. G. (2021). *Ensamblajes de género, sexualidad(es) y educación: intervenciones críticas entre el activismo y la academia*. Tandil: Editorial UNICEN.
- Mead, M. (1928). *Coming of Age in Samoa. A psychological study of primitive youth for western civilisation*. Ann Arbor: Morrow.
- Montgomery, H. (2009). *An introduction to childhood. Anthropological perspectives on children's lives*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Morgan, D. L. i Spanish, M. T. (1984). Focus Groups: A New Tool for Qualitative Research. *Qualitative Sociology*, 7, 253-270. <https://doi.org/10.1007/BF00987314>
- Moore A. i Reynolds P. (2018). *Childhood and Sexuality. Contemporary Issues and Debates*. London: Palgrave Macmillan.
- Ngai, S. (2010). Our aesthetic categories. *Publications of the Modern Language Association*, 125(4), 948-958. <https://doi.org/10.1632/pmla.2010.125.4.948>
- Oliva, A. (2010). Debates sobre el género. *Teoría feminista: de la ilustración a la globalización* (pp. 13-60). Madrid: Minerva.
- ONU. (1989). Asamblea General, Convención sobre los Derechos del Niño, 20 Noviembre, *United Nations, Treaty Series*, 1577.
- ONU per l'Educació, la Ciència i la Cultura - UNESCO (2019). *De las ideas a la acción. Abordando barreras para la implementación de educación integral en sexualidad en el aula*. Recuperado de: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371091_spa
- OMS. (2006). *Defining sexual health—Report of a technical consultation on sexual health 28–31 January 2002, Geneva* (Sexual health document series). World Health Organization.
- OMS. (2019). *Recomendaciones de la OMS sobre salud y derechos sexuales y reproductivos de los adolescentes* [WHO recommendations on adolescent sexual and reproductive health and rights]. Ginebra, Llicència: CC BY- NC-SA 3.0 IGO.
- Piaget, J. (1929). *The child's conception of the world*. London: Kegan Paul, Trench & Trubner.
- Piaget, J. (1959). *The Language and Thought of the Child*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Remorini, C. (2021). La infancia y el tiempo: la obsesión WEIRD por la cronologización del desarrollo infantil. *Sociedad e Infancias*, 5(1), 57-68.
- Rich, A. (1980). Heterosexualidad obligatoria y existencia lesbiana (pp. 631-660). *Women: Sex and Sexuality*.
- Robinson, K. (2013). *Innocence, knowledge and the construction of childhood: The contradictory nature of sexuality and censorship in children's contemporary lives*. New York: Routledge.
- Rubin, G. (1989). Reflexionando sobre el sexo: notas para una teoría radical de la sexualitat. A: Vance, C. (Ed.), *Plaer i perill: explorant la sexualitat femenina*. Madrid: Revolución.
- Sedgwick, E. (2018). *Tocar la fibra: afecto, pedagogía, performatividad*. Alpuerto, Madrid: Alpuerto Sa.

- Sierra, A. (2016) ¿Qué conoce sobre la sexualidad infantil? *El Mundo*. Recuperat el 15 de Gener de 2023 de: <https://www.elmundo.es/vidasana/sexo/2016/03/17/56e93948ca4741ca198b4600.html>
- Soler-Gallart M. (2017). *Achieving social impact. Sociology in the public sphere*. Springer.
- Tanius, K. (2005). Una introducción al estudio del discurso y al análisis del discurso. *Global Media Journal*, 2(3), 0-18.
- Thorne, B. i Luria, Z. (1986). Sexuality and gender in children's daily worlds. *Social Problems*, 33(3), 176-190. <https://doi.org/10.1525/sp.1986.33.3.03a00020>
- Torras, M. (2021). ¿Hay un cuerpo en este corpus? Corporalidades sex/textuales en lo fantástico. *Journal of literature, critique and thought*, 4(2), 45-64. <https://doi.org/10.30827/tn.v4i2.21149>
- UNICEF. (9 de Desembre de 2022). *La primera infancia importa*. Obtenido de UNICEF: <https://www.unicef.org/panama/primero-laprimerainfancia>
- Vidu A., & Tomás G. (2019). The affirmative "Yes". Sexual offense based on consent. *Masculinities & Social Change*, 8(1), 91-112.
- Wang, Y. L. (2020). *Young Children's peer relationships and interactions in small group settings*. Finlandia: Painosalama.
- Wittig, M. (2006). El pensamiento heterosexual y otros ensayos. A M. Wittig, *El pensamiento heterosexual y otros ensayos* (p. 45-57). Madrid: Egales.

Fitxa bibliogràfica:

Cela Tomàs, A. i Malgosa, E. (2024). Governança de la sexualitat a l'etapa d'Educació Infantil. *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 40(1), 104-121 <https://doi.org/10.56247/qua.456> [ISSN2385-4472]

